
УДК 94:332.2.021(477.4)»186/195»

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-35-Mytrofanenko-Fedirko>

Yurii Mytrofanenko

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of Ukraine and World History, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University, Kropyvnytskyi, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5371-3918>

e-mail: mitrofanenko77@gmail.com

Zhanna Fedirko

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Social and Behavioral Sciences, Kherson State agrarian and economic University, Kropyvnytskyi, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6125-8724>

E-mail: jeannefedirko@gmail.com

Bibliographic Description of the Article: Mytrofanenko, Yu. & Fedirko, Z. (2025). Solution of the agrarian issue in central Ukraine at the end of the 19th – beginning of the 20th century. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 35, 14–21. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-35-Mytrofanenko-Fedirko>

SOLUTION OF THE AGRARIAN ISSUE IN CENTRAL UKRAINE AT THE END OF THE 19TH – BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Abstract. *The purpose of the article is to analyze approaches to solving the agrarian issue in Central Ukraine in the post-reform period of 1880–1917.*

Scientific novelty *is in the coverage of agrarian reforms in the territory of Central Ukraine, one of the least studied in Ukrainian historiography, in the 80s of the 19th – early 20th centuries. and the analysis of their impact on solving the problem of landlessness and landlessness of the Ukrainian peasantry, increasing the productivity of peasant farms. Also, little-known documents on the history of agrarian relations in Ukraine are introduced into scientific circulation in the original author's interpretation.*

Conclusions. *The focus of the article is on various aspects of socio-economic development at the end of the 19th century - the first quarter of the 20th century. In the 80s-90s of the 19th century, significant economic experiments aimed at solving the agrarian issue and satisfying the economic needs of the peasantry took place in Central Ukraine. They were initiated by both government representatives – zemstvo officials, and public figures, for example, M. Levitsky.*

These attempts had partial economic success: the peasantry of the Kherson, Katerynoslav, Kyiv, and Poltava provinces had larger land holdings than in other territories and were distinguished by greater entrepreneurial initiative, as evidenced by their support for the cooperative movement. The peculiarities of agrarian relations in Central Ukraine at the end of the 19th and beginning of the 20th centuries have been identified.

Despite the significant influence of the land reforms of the late 19th – early 20th centuries and the economic experiments of M. Levitsky, they could not radically affect the improvement of the economic situation of the Ukrainian peasantry. According to S. Rudnytsky, a contemporary and researcher of these processes, the low level of education of the Ukrainian peasantry, landlessness and landlessness, significant landlord and communal land ownership became the main reasons for the participation of Ukrainian peasants in the revolutionary processes of 1917–1922.

Keywords: *economy, agriculture, reform, peasantry, cooperation, Central Ukraine, M. Levitsky*

Юрій Митрофаненко

доктор історичних наук, доцент кафедри історії України та всесвітньої історії, Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка, м. Кропивницький, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5371-3918>

e-mail: mitrofanenko77@gmail.com

Жанна Федірко

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальних та поведінкових наук, Херсонського державного аграрно-економічного університету, м. Кропивницький, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6125-8724>

E-mail: jeannefedirko@gmail.com

Бібліографічний опис статті: Митрофаненко Ю., Федірко Ж. Вирішення аграрного питання в Центральній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. *Український селянин*. 2025. Вип. 35. С. 14–21. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-35-Mytrofanenko-Fedirko>

ВИРІШЕННЯ АГРАРНОГО ПИТАННЯ В ЦЕНТРАЛЬНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Анотація. *Мета статті* – аналіз підходів до вирішення проблеми малоземелля та безземелля селянства та підвищення продуктивності селянських господарств у Центральній Україні в пореформений період 1880–1917 рр.

Наукову новизну вбачаємо у висвітленні аграрних відносин на території Центральної України, одного із найменш досліджених в українській історіографії історико-географічних регіонів, у 80-х рр. XIX – на поч. XX ст. та аналізі їхнього впливу на вирішення проблеми малоземелля та безземелля українського селянства, покращення ефективності селянських господарств. Також до наукового обігу введено маловідомі документи з історії аграрних відносин в Україні в оригінальній авторській інтерпретації.

Висновки. У фокусі публікації різноманітні аспекти соціально-економічного розвитку на теренах Центральної України у 80-90-х рр. XIX ст., зокрема особливості аграрних відносин у Центральній Україні. У той період на території регіону відбулися вагомі економічні експерименти, спрямовані на вирішення аграрного питання та задоволенні економічних потреб селянства. Вони були ініційовані як працівниками земських установ, так і громадськими діячами, зокрема Миколою Левитським. Ці спроби мали частковий економічний успіх. Це було зумовлено тим, що селянство Херсонської, Катеринославської, Київської, Полтавської губерній мали більші за розміром земельні наділи, ніж на інших територіях, вирізнялися більшою підприємницькою ініціативою, про що свідчить їхня підтримка кооперативного руху.

Незважаючи на вагомий вплив земельних реформ кінця XIX – поч. XX ст. та економічних експериментів М. Левитського, вони не змогли кардинально вплинути на покращення економічного становища українського селянства. На думку С. Рудницького, – сучасника та дослідника цих, процесів низький рівень освіти українського селянства, малоземелля та безземелля, значне поміщицьке та общинне землеволодіння стали основними причинами участі українських селян у революційних процесах 1917–1922 рр.

Ключові слова: економіка, сільське господарство, реформа, селянство, кооперація, Центральна Україна, М. Левитський.

Постановка проблеми

Велика селянська реформа 1861 р., незважаючи на її масштаб та значення, не вирішила всіх проблем, що існували в аграрних відносинах на теренах України, які перебували в складі Російської імперії в пореформений період. Наявність поміщицького та громадівського землеволодіння, довготривала у часі викупна операція, малоземелля та безземелля селянства залишалися серйозними проблемами у розвитку селянських господарств на українських теренах. Ці чинники загострювали соціальну-економічну ситуацію в Росії, яка, незважаючи на завершення промислового перевороту, залишалася аграрною державою, а селянство перетворювалося на рушійну силу революцій. У цьому контексті терени Центральної України не були винятком.

Аналіз останніх публікацій та досліджень

Проблематика аграрних відносин в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. є достатньо популярною серед українських істориків. Зокрема, Сергій Корновенко та Наталія Ковальова здійснили ґрунтовний аналіз розвитку аграрних відносин у Наддніпрянській Україні на початку XX ст. Зважаючи на масштабність та значення цих процесів, дослідники використали для характеристики цього соціально-політичного явища поняття «селянська революція»¹.

Чимало уваги селянському питанню приділив Ярослав Грицак у книзі «Глобальна історія України: Подолати минуле». Для аналізу процесів в українському селі у першій чверті XX ст він також послуговується терміном «Селянська революція»². Цікавий підхід до дослідження ментальності селянства в умовах пореформеного періоду запропонувала Тетяна Портнова в

1 Корновенко С. Селянська революція в Україні початку XX ст.: хронологія та внутрішня періодизація. *Український селянин*. 2017. № 17. С. 48 – 56; Ковальова Н. Селянська революція в Наддніпрянській Україні 1902–1922 рр.: основні підходи до визначення поняття. *Український селянин*. 2018. № 19. С. 40–43.

2 Грицак Я. Глобальна історія України: подолати минуле. Л.: Портал, 2021. С. 248–253.

монографії «Любити і навчати: «Селянство в уявах української інтелігенції другої половини XIX століття»³.

Змістовний аналіз аграрних відносин в Україні на поч. XX ст. вміщено у науковій спадщині Степана Рудницького. Це п'ятитомне видання, за редакцією історикині Ольги Ковалевської містить чимало важливих статистичних даних, які стосуються аграрних відносин в Україні, детально проаналізованих С. Рудницьким за допомогою економічних, історичних та географічних інтердисциплінарних методичних оптик⁴.

Однак попри, значну увагу аграрного питання в Україні наприкінці XIX – на поч. XX ст., окремі аспекти цієї проблематики залишаються недостатньо вивченими. Ця дослідницька проблема визначила інтерес до вибору тематики дослідження.

Мета статті

Метою є аналіз аграрних відносин у Центральній Україні – історико-географічному регіоні середнього рівня у складі Правобережжя, одного з п'яти макросторичних регіонів України. Межами цього малодослідженого історико-географічного регіону Правобережжя є р. Дніпро на сході, р. Синюха, Гнилий Тікич, Південний Буг – на заході; межа Придніпровської височини та Причорноморської низовини та р. Південний Буг – на півдні; р. Рось – на півночі. У досліджуваній період терени Центральної України були частиною Херсонської, Катеринославської, Київської та Полтавської губерній⁵.

У 80-і рр. XIX ст. на території Центральної України відбулися значні зміни в житті селян, спричинені появою земельних законів у 80-х рр. XIX ст., спрямованих на вирішення проблем безземелля та малоземелля селянства Центральної України, зокрема Херсонської та Катеринославської губерній, та зародженням на цих теренах артільного (кооперативного) руху за ініціативи Миколи Левитського.

Виклад основного матеріалу

«За останні п'ятнадцять років у сільськогосподарському житті Херсонської губернії відбулися події величезної економічної важливості. На підставі законів 1881, 1884 рр. відомство держмайна виокремило в Херсонській губернії 120 тис. десятин казенної землі, на яких поселилося 75 тис. душ безземельних селян та міщан, з'явилося 160 нових поселень на 120 тис. десятинах землі. Такого величезного збільшення площі селянського землеволодіння наша губернія не знала з часів знаменитої реформи 1861 р.»⁶.

Так характеризували соціально-економічні зміни на території регіону працівники статистичного відділу Олександрійського повітового земства Херсонської губернії. Історія появи цих важливих рішень пов'язана з діяльністю земств – органів місцевого самоврядування, створених під час реформи 1864 р. За статистичними даними працівників земств, 85% державних земель казенно-оборочних статей здавалися в оренду приватним особам, які за звітами місцевих органів самоврядування «використовували їх зі спекулятивною метою»⁷. У той час значна частина українського селянства залишалися малоземельними та безземельними. Намагаючись вирішити цю проблему, представники Херсонської земської губернської управи у 1879 р. запропонували полегшити доступ селян до такого виду державних земель (казенно-оборочних статей).

3 Портнова Т. «Любити і навчати»: Селянство в уявах української інтелігенції другої половини XIX століття. Д.: Ліра, 2016.

4 Рудницький С. (1877 – 1937). Історія. Геополітика. Географія. У 5 кн. Укладач О. Ковалевська. К.: Темпора, 2018.

5 Митрофаненко Ю. Революційні трансформації періоду визвольних змагань 1917–1922 рр. на теренах Центральної України. Дис. на здобуття наук. ст. док. іст. наук. Запоріжжя, 2024. С. 4.

6 Статистичний огляд поселень безземельних різного звання людей, поселених на казенних землях Олександрійського повіту Херсонської губернії на підставі законів 10 липня та 17 лютого 1884 р. (За інформацією місцевого обстеження 1897 р.). Олександрія: Типографія Ф. Х. Райхельсона, 1898. С. 5.

7 Статистичний огляд поселень безземельних різного звання людей, поселених на казенних землях Олександрійського повіту Херсонської губернії на підставі законів 10 липня та 17 лютого 1884 р. (За інформацією місцевого обстеження 1897 р.). Олександрія: Типографія Ф. Х. Райхельсона, 1898. С. 10.

Тогочас у Російській імперії існувало кілька проблем у сфері аграрних відносин, які не були вирішені Селянською реформою 1861 р. Насамперед залишався значний відсоток безземельних селян, що в умовах розгортання революційного руху могло створити небезпеку для державного ладу, та величезні площі неосвоєної родючої землі. Представники земств Херсонщини та Катеринославщини пропонували усунути цю проблему шляхом надання безземельним селянам наділів з державного фонду.

Думка місцевих органів самоврядування була врахована. У липні 1881 р. селяни Херсонщини та Катеринославщини отримали дозвіл на орендну форму володіння землями казенно-оборочних статей у розмірі трьох десятин на дванадцять років із умовою сплати податку за землю. У 1884 р. такий дозвіл отримали безземельні мешканці міст. Чинність указу поширювалася на сім губерній: Херсонську, Катеринославську, Таврійську, Саратовську, Самарську, Оренбурзьку, Уфимську⁸. Території двох із цих губерній: Херсонської та Катеринославської були розташовані в Центральній Україні.

Відповідно до законів 1881 р. і 1884 р., всі казенні статті були розподілені на ділянки та закріплені за населеними пунктами, які утворилися раніше. До 1886 р. переселенцями, які отримували право на земельну ділянку, могли бути мешканці різних губерній. Однак представники Херсонського земства зуміли отримати дозвіл на заборону мешканцям інших губерній заселяти територію губернії та отримувати право власності на землю. Загалом процес утворення поселень розтягнувся на п'ять років: 1887–1891 рр. На землі колишніх державно-оборочних статей прибули селяни та міщани з населених пунктів Олександрійського, Єлисаветградського, Анан'ївського, Одеського та Херсонського повітів Херсонської губернії. Факт передачі землі закріплювався контрактом новоселів з Херсонсько-Бесарабським управлінням держмайна та угодою про сплату податків⁹. За умовами договору зазначалося, що всім безземельним різних станів пропонувалося отримати ділянки землі (по 3 дес.) на правах оренди строком на 12 років. Протягом перших чотирьох років переселенці повинні були побудувати житлові та господарські споруди. До того часу право власності на наділ зберігалося за державою. Обов'язковою умовою було застосування трипільної системи¹⁰.

Згідно з законом від 4 листопада 1889 р., у поселеннях мали утворитися органи сільського правління, обиратися делегати волосного з'їзду, запровадитися посада поліцейського. На власний розсуд називали населений пункт. Запровадження місцевого самоврядування було викликано прагненням подолати безлад, який панував у селах до їх появи¹¹. Органи місцевого самоврядування: губернське та повітове земство, - підтримували новоселів. Переселенці отримали позики на засіви врожаю під 6% річних. Земство опікувалося організацією медичної допомоги населенню, допомагало купувати техніку для обробки землі. У 1894 р. представники земств після перевірки виконаних вимог передали наділи у постійне користування переселенцям. До того ж на 40% було знижено оподаткування новоселів. Ці нормативно-правові акти сприяли економічному піднесенню новоутворених сіл. Статистичні дані дозволяють зробити висновок, що вже на 1897 р. «економічне становище новоселів виглядає краще, ніж у сусідніх селах, що були засновані раніше»¹².

Вище викладене дозволяє зробити висновок, що утворення поселень було складником загальноросійських соціально-економічних процесів кінця XIX ст. під назвою «колонізація

⁸ Статистичний огляд поселень безземельних різного звання людей, поселених на казенних землях Олександрійського повіту Херсонської губернії на підставі законів 10 липня та 17 лютого 1884 р. (За інформацією місцевого обстеження 1897 р.). Олександрія: Типографія Ф. Х. Райхельсона, 1898. С. 13.

⁹ Статистичний огляд поселень безземельних різного звання людей, поселених на казенних землях Олександрійського повіту Херсонської губернії на підставі законів 10 липня та 17 лютого 1884 р. (За інформацією місцевого обстеження 1897 р.). Олександрія: Типографія Ф. Х. Райхельсона, 1898.. С. 25–26.

¹⁰ Там само. С. 27.

¹¹ Список нових населених пунктів Херсонської губернії 1893 р. Додаток VI. Олександрія: Типографія Ф. Х. Райхельсона, 1893. С. 63.

¹² Статистичний огляд поселень безземельних різного звання людей, поселених на казенних землях Олександрійського повіту Херсонської губернії на підставі законів 10 липня та 17 лютого 1884 р. (За інформацією місцевого обстеження 1897 р.). Олександрія: Типографія Ф. Х. Райхельсона, 1898. С. 45.

оборочних статей», а також вирішенням без- та малоземелля селянства, яке продовжувало існувати після Великої реформи 1861 р. Поява нових сіл стала можливою завдяки ініціативі земських діячів, які запропонували вдале вирішення проблеми ефективного використання земельних ресурсів.

Реформування аграрних відносин мало значний вплив на розвиток міст, промисловість яких була безпосередньо пов'язана із сільським господарством. Яскравим прикладом є історія Єлисаветграда – найбільшого міста Центральної України. На початку XX ст. воно нараховувало 75 тис. мешканців. Єлисаветград також мав один із найвищих відсотків купців серед міст Південної та Центральної України. В енциклопедичних виданнях кінця XIX ст. Єлисаветград, повітовий центр Херсонської губернії, порівнювали з Одесою: «Після Одеси в Єлисаветграді друге за обсягом борошномельне виробництво. На десяти парових млинах переробляється щороку до 3 млн пудів зерна. Борошно відправляється до різних міст Росії та за кордон. Єлисаветград – великий зерновий ринок і центр торгівлі значного регіону, що тягнеться до нього. Загалом п'ять ярмарків. Предмети торгівлі: хліб у зерні й борошні, худоба, вівці та вовна, коні»¹³.

Укладачі «Енциклопедичного словника Брокгауза та Ефрона» зазначали: «Це одне з найкращих і найвпорядкованіших міст, що не поступиться багатством губернським»¹⁴. Економічний успіх Єлисаветграда був безпосередньо пов'язаний із розвитком сільського господарства навколишніх територій. Етнічний склад населення Єлисаветграда був строкатим: росіяни, євреї, українці, поляки, греки. Українців серед містян було 25% відсотків. Це був один із найвищих відсотків українського населення з-поміж інших міст Центральної та Південної України.¹⁵ Однак перераховані економічні успіхи не могли повною мірою вирішити головної проблеми аграрних відносин в українських селах: малоземелля та безземелля, – зокрема і в Центральній Україні. Історик та географ Степан Рудницький зазначив: «Друга причина сумного стану українського хліборобства (першою він вважав низький стан освіти українського селянина, що на думку вченого негативно впливало на ефективність ведення господарської діяльності – прим. Ю. М.) лежить у дуже невідрадных земельних відносинах»¹⁶. На думку вченого, панування іноземців на українських теренах призвело до того, що «український мужик глотиться і примирає голодом на своїх узеньких загонах»¹⁷. На теренах Центральної України, що охоплювали території Київської, Катеринославської, Херсонської губерній, селянство володіло земельними ділянками в таких пропорціях: Катеринославщина – 45,6%; Херсонщина – 34,4%; Київщина – 37%, Полтавщина – 53%¹⁸.

Це дало підстави С. Рудницькому зробити висновок: «Голод на землю став хронічним явищем серед селянства всієї великої України»¹⁹. Хоча в той час іноземні колоністи на Півдні України отримували значно кращі та більші за площею земельні ділянки. Негативно впливав на розвиток аграрних відносин також громадський земельний устрій, нав'язаний Російською імперією українському селянину. Така форма господарювання без сталого землеволодіння не влаштувала селянство, що негативно ставилося до громади, говорячи про неї, як про «Гуртове чортове». Тому аграрна реформа П. Столипіна 1906–1911 рр. знайшла позитивний відгук в українського селянства. Однак вирішити проблеми безземелля та малоземелля остаточно вона також не змогла. Це призводило до трудової еміграції українського селянства.

13 Кизименко П. Пам'ять степів. Історичні нариси з минулого Кіровоградщини. Кіровоград: Мавік, 2004. С. 89.

14 Кизименко П. Пам'ять степів. Історичні нариси з минулого Кіровоградщини. Кіровоград: Мавік, 2004. С. 90.

15 Рудницький С. (1877 – 1937). Історія. Геополітика. Географія. У 5 кн. Укладач О. Ковалевська. К.: Темпора, 2018. Кн. 4. Основи землезнання. С. 103.

16 Рудницький С. (1877 – 1937). Історія. Геополітика. Географія. У 5 кн. Укладач О. Ковалевська. К.: Темпора, 2018. Кн. 4. Основи землезнання. С. 618.

17 Там само. С. 618.

18 Там само. С. 618.

19 Там само. С. 620.

Крім того на окремі успішні господарства хуторян та відрубників заздрісно поглядали селяни-громадівці, а також представники малоземельного та безземельного селянства, які лише чекали моменту, щоб здійснити земельний переділ. Наприклад, у 1918 р. мешканці села Каніж Київської губернії намагалися відібрати в хуторян та відрубників їхні земельні наділи та господарства²⁰.

Напередодні революції, у 1916 р., селянська власність на землю становила 64,7% від загалу. На одне селянське господарство в середньому припадало вісім гектарів. У проєкції на Центральну Україну маємо таку статистику селянських земельних володінь: Київщина – 4,05%, Полтавщина – 6,22%, Херсонщина – 9,08%, Катеринославщина – 9,37%. Найбільший відсоток селянського землеволодіння помічаємо на територіях, де мали місце реформи 80-х рр. XIX ст., пов'язані з наділенням селян землею за ініціативи земств. Статистичні дані, які навів С. Рудницький, підтверджують цей факт²¹.

Покращити економічне становище селянства мали нові форми організації селянських господарств. Одним із таких експериментів став артільний кооперативний рух, який виник на теренах Центральної України наприкінці XIX ст. Його ініціатором став Микола Левитський, якого почали називати «артільним батьком»²². Наприкінці XIX ст. у селі Федвар Херсонської губернії М. Левитський – член єлисаветградської української громади, започаткував у аграрній сфері цікавий експеримент. Ось як висловлювався про нього дослідник-краєзнавець Володимир Босько: «Наприкінці XIX ст. провінційний Єлисаветград гримів на всю Росію. Про те, що відбувається в селах Єлисаветградського повіту, писали майже всі поважні столичні часописи, до міста розпочалося справжнє паломництво відомих людей (серед них Леся Українка). Усі вони з величезним інтересом спостерігали за єлисаветградським експериментом Левитського»²³.

Про цю людину наприкінці XIX ст. писали російські та європейські часописи. М. Левитський розробляв теоретичні проєкти створення сільськогосподарських кооперативів. Йому довелося обмірковувати та втілювати в життя нелегку справу об'єднання індивідуалістів-українців у колективні спілки та артілі. У 1894 р. в селі Федвар (нині Підлісне Кіровоградської області) було створено перший колектив кооператорів. У 1896 р. в Єлисаветградському повіті було майже 80 артілей, що об'єднували на добровільній основі 287 господарств. Як згодом напишуть дослідники, «Не все вдавалося артільним піонерам, але справа таки мала успіх і з року в рік до неї долучалися все нові й нові люди»²⁴. Того самого 1896 р. «артільний батько» М. Левитський брав участь у Міжнародному кооперативному конгресі в Парижі.

У 1917 р. М. Левитський став активним учасником Української революції. Був членом Центральної Ради. Багато зробив для пробудження національної свідомості мешканців Центральної України. У промовах вдало використовував статистичні дані. У грудні 1917 р. він звернувся до новообраних представників Єлисаветградського земства із такими словами: «Дорогі брати мої! Інакше не можу вас звати, як брати, бо вас тут у повіті 74%, а поруч – в Олександрійському – аж 88%. Це наша земля, тут на кожен вершок по відру крові вилито, то чия ж ця земля. Царі порозкрадали та пороздавали нашу землю... а тепер вона до нас верну-

20 Митрофаненко Ю. Канізьке повстання 1918 р. (спроба реконструкції події за спогадами учасників). *Наукові записки. Серія: Історичні науки Кіровоградського державного педагогічного університету імені В. Винниченка*. 2012. Вип. 16. С. 122–126.

21 Рудницький С. (1877–1937). *Історія. Геополітика. Географія*. У 5 кн. Укладач О. Ковалевська. К.: Темпора, 2018. Кн. 4. Основи землезнання. С. 620.

22 Житков О. Формування суспільно-політичних поглядів українського кооператора Миколи Левитського в період 1890–1900-х рр. *Літопис Волині*. 2020. № 22. С. 25–30.

23 Босько В. Єлисаветградська епопея «артільного батька». *Народне слово*. 1998. 21 липня.

24 Куценко Л. Народу самосійні діти... Українська доля Дикого поля. Кіровоград: Спащина, 2005. С. 92–98.

лася. Не можу уявити, що Єлисаветградський повіт не визнає України. Нас же тут 80%! А в Олександрійському повіті ще більше!... Хто ж нами тоді управлятиме? Якийсь Родзянко?!»²⁵.

Саме М. Левитський навесні 1918 р. привіз до Єлисаветграда синьо-жовтий прапор. Щоправда в умовах поразки визвольних змагань 1917–1922 рр. йому довелося пристосовуватися до більшовицької влади, яка брала під контроль кооперативні організації, але не знищувала їх. М. Левитський продовжив розвивати кооперацію в Україні. Водночас він залишався під пильним оком Державного Політичного Управління (ДПУ). Документи, які підтверджують цей факт вдалося виявити в Архіві тимчасового зберігання документів управління Служби Безпеки України в Кіровоградській області краєзнавцю Федору Шепелю. Ознайомлення з матеріалами справ дозволяє зробити висновок, що «артільний батько» перебував під контролем советських спецслужб навіть у добу «українізації». У справі М. Левитського зазначено причини такої уваги з боку каральних органів. Йому закидали участь у Єлисаветградському комітеті УПСР (Української Партії Соціалістів Революціонерів), а також тісні зв'язки з Михайлом Грушевським, колишнім лідером цієї партії. М. Левитського підозрювали в симпатіях до ідеї незалежної України, поширення віршів антибільшовицького змісту. Один із яких мав назву «Повстань, народе, годі спати!». Цю поезію він підписав своїм літературним псевдо «Мирон Запорожець». Твір було розмножено на друкарській машинці. Представники каральних органів зазначили, що така діяльність М. Левитського була пов'язана із впевненістю, що міжнародний авторитет кооперативного діяча вбереже його від арешту. У звітах Д.П.У знаходимо підтвердження віри «артільного батька» в потенціал української національної ідеї: «Хай арештують всіх українців, але самої ідеї державности вони не арештують!»²⁶.

Висновки

Аграрні відносини в Центральній Україні упродовж 80-х рр. XIX ст. – 1917 рр. мали ряд особливостей, що вирізняють цей регіон з-поміж інших. Саме на цих теренах відбулися вагомі економічні експерименти: наділення селян землею за рахунок державних статей; розвиток кооперативного руху, які стали складовою процесів «Селянської революції» на центральноукраїнських теренах. Незважаючи на вагомий вплив земельних реформ кінця XIX – початку XX ст. та економічних експериментів М. Левитського, вони не змогли кардинально вплинути на покращення економічного становища українського селянства. На думку С. Рудницького, сучасника та дослідника цих процесів, низький рівень освіти українського селянства, малоземелля та безземелля, значне поміщицьке та громадівське землеволодіння стали основними причинами участі українських селян у революційних процесах 1917 – 1922 рр.²⁷. Намагання вирішити аграрне питання на свою користь перетворило селянство на основну рушійну силу визвольних змагань у складі різноманітних військових формувань та повстанських загонів.

References:

1. Bosko, V. (1998). Yelysavethradska epopeia «artilnoho batka» [Yelisavetgrad epic «artilnogo father»]. 28 lypnia. *Narodne slovo [Popular word]*. [in Ukrainian]
2. Hrytsak, Y. (2021). Podolaty mynule: Hlobalna istoriia Ukrainy [Overcoming the past: Global history of Ukraine]. L.: Portal. [in Ukrainian].
3. Zhytkov, O. (2020). Formuvannia suspilno-politychnykh pohliadiv ukrainskoho kooperatora Mykoly Levyskoho v period 1890-kh – pochatku 1900-kh rokiv [Formation of socio-political views of the Ukrainian cooperator Mykola Levitsky in the period of the 1890 – early 1900]. *Litopys Volyni*. [Chronicle of Volhynia]. vol. 22. [in Ukrainian].

25 Кизименко П. Пам'ять степів. Історичний нарис з історії Кіровоградщини. Кіровоград: Мавік, 2004. С. 214.

26 Шепель Ф. «Артільний батько та інші земляки» у полі зору ДПУ. Ніхто не хотів помирати, або репресований Єлисаветград-Зінов'євськ-Кірово-Кіровоград. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2014. С. 106.

27 Рудницький С. (1877 – 1937). Історія. Геополітика. Географія. У 5 кн. Укладач О. Ковалевська. К.: Темпора, 2018. Кн. 4. Основи землезнання. С. 621.

4. Kovalova, N (2018). Selyans'ka revolyutsiya v Naddniprians'kiy Ukraini 1902 - 1922 rr.: osnovni pidkhody do vyznachennya ponyattya [Peasant Revolution in Dnieper Ukraine 1902 - 1922: Basic Approaches to Defining the Concept]. *Ukrayins'kyi selyanyn. [Ukrainian peasant]*. № 19. [in Ukrainian].
5. Kornovenko, S.(2017). Selyans'ka revolyutsiya v Ukraini pochatku XX st.: khronolohiya ta vnutrishnya periodyzatsiya. [Peasant Revolution in Ukraine at the Beginning of the 20th Century: Chronology and Internal Periodization.]. № 17. *Ukrayins'kyi selyanyn. [Ukrainian peasant]*. [in Ukrainian].
6. Kyzymenko, P. (2014). Pamiat stepiv. Istorychni narys [Memory of the steppes. Historical essay]. Kirovohrad: Mavik. [in Ukrainian].
7. Kutsenko, L. (2005). «Narodu samosiini dity». Ukrainska dolia Dykoho polia [«The nation's self-sown children». The Ukrainian fate of Wild Field]. Kirovohrad: Spadshina. [in Ukrainian].
8. Mytrofanenko, Y. (2012). Kanizke povstannia (sproba rekonstruktsii podii za spohadamy uchasnykiv) [The Kanizka Uprising (an attempt to reconstruct the event based on the memories of the participants)]. *Naukovi zapysky Kirovohradskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Vynnychenka. Seriya: Istorychni nauky.* [Scientific notes of the Volodymyr Vynnychenko Kirovohrad State Pedagogical University]. vol. 16. [in Ukrainian].
9. Mytrofanenko, Y. (2024). Revolyutsiyni transformatsiyi periodu vyzvol'nykh zmahan' 1917 - 1922 rr. na terenakh Tsentral'noyi Ukrainy [Revolutionary transformations of the period of liberation struggles 1917-1922 in the territory of Central Ukraine]. Zaporizhia. [in Ukrainian].
10. Portnova, T. (2016) Liubyty i navchaty. Selianstvo v uiavlenniakh ukrainskoi intelihentsii druhoi polovyny XIX stolittia [To love and teach. The peasantry in the ideas of the Ukrainian intelligentsia of the second half of the 19th century]. Dnspro: Lira. [in Ukrainian].
11. Rudnytskyi, S. (2018) Istoriia. Polityka. Heohrafiia [History. Policy. Geography]. vol. 4. K.: Tempora. [in Ukrainian].
12. Statystycheskoe obozrenye posel'kov yz bezzemelnykh raznoho zvanyia liudei, vodvorënnnykh na kazennikh zemliakh Aleksandryiskoho uezda na osnovany uzakonenyi 10 iiulia 1881 h. 17 fevralia 1884 h. (Po dannim mestnoho obsledovanyia 1897 h.) (1898). [Statistical overview of settlements of landless people of various ranks, established on state lands of the Aleksandriya uyezd on the basis of legalization on July 10, 1881, February 17, 1884 (According to local survey data of 1897)]. Aleksandryia: Typohrafiya F. Kh. Raikhelsona. [in Russian].
13. Spysok novikh posel'kov Khersonskoi hubernyy. Prylozhenye VI [List of new settlements of Kherson province. Appendix VI]. (1893). Aleksandryia: Typohrafiya F. Kh. Raikhelsona. [in Russian].
14. Shepel, F. (2014) «Artilnyi batko» ta inshi zemliaky v poli zoru DPU. Nikhto ne khotiv pomyraty, abo Represovapnyi Yelysavet-Zinovievsk-Kirovo-Kirovohrad (2014) [«Artilny father» and other compatriots in the field of view of the DPU]. Kirovohrad: Imeks-LTD. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 27.03.2025

Схвалено до друку / Accepted: 21.05.2025